

В. П. САЄНКО

БЕЗСМЕРТНИЙ ТВОРЕЦЬ «БЕРЕЗИ»¹

Невелика за розміром і така значна за силою пульсуючого ритму життя і глибиною думки творчість Олександра Гаврилюка найбільш вирізьблюється, коли розглядати її на фоні революційної літератури, формування і розвиток якої пов'язані з могутнім рухом народів світу до соціалізму, з великим антифашистським рухом.

Могутній потік цієї літератури найповніше виражає одну з граней ХХ століття — появу і ріст елементів соціалістичної культури всіх націй на основі революційного руху.

Питання розуміння основних рис образу О. Гаврилюка нерозривно пов'язано з вирішенням питання про характер Людини ХХ віку, про її місце в житті, сенс її справи, боротьби, її частя.

А риси ці так повно розкриті в творах Мате Залки і А. Запотоцького, Ю. Фучіка і Н. Гріга, Н. Вапцарова і Ж. Лаффіта. Кожен з них — своєрідний тип комуніста—революціонера-професіонала—письменника. Це—партійні діячі, журналісти, митці, для яких їх письменницька робота була і революційною діяльністю. Всі вони — люди однієї великої загальної долі, які в своєму письменницькому житті поєднали особливості цілої епохи, покоління борців. Вони не тільки земляки по концтаборах, брати по могилах, вони — духовно рідні.

Постать Олександра Гаврилюка — типова для революційної літератури ХХ віку. В його творчості тема революційного подвигу бере початок вже з оповідання «Прощайте» — цієї пристрасної розповіді про перше бойове хрещення політв'язня. Але найбільш виразна в цьому розумінні повість «Береза», в якій безроздільне злиття, співзвуччя подвигу і таланту, приклад особистої активності — подані найяскравіше.

¹ Ця стаття — тільки перший крок у вивченні творчості Олександра Гаврилюка на основі аналізу особливостей революційної літератури ХХ віку. органічна єдність з якою українського радянського письменника не викликає сумніву.

Повість «Берега» Олександра Гаврилюка (1941 рік) становить собою за жанром бойову автобіографію людини, що володіла професійною майстерністю письменника і професійною хваткою революціонера. Таке вузьке на перший погляд визначення жанру повісті ніскільки не знижує суспільно-політичної та естетичної вартості твору, бо саме О. Гаврилюк, «цей селянський хлопець умів блискуче говорити мовою нової епохи»².

І такий жанр в певній мірі визначається однією з особливостей революційної літератури. Адже дуже органічне злиття революційної дії і письменницького хисту у представників славної літератури, умови написання творів позначилися на їх жанрових ознаках. Яскравий приклад тому цикл романів А. Запотоцького («Світанок», «Встануть нові бійці», «Бурхливий 1905», «Червоне зарево над Клодно»).

Ув'язнений у фашистському концтаборі Саксенгаузен (1938 р.), А. Запотоцький створив своєрідну усну епопею боротьби робітничого класу, розповідаючи, щоб підбадьорити в'язнів, про свою бойову і бурхливу молодість, про своїх батьків, їх покоління, що було зачинателем робітничого руху. І від цих розповідей з'являлась жадоба до життя, а з нею і до боротьби. Цими розповідями А. Запотоцький прилучав молодь до славних бойових традицій робітничого руху. Зібрані ж ці усні оповідання в цикл романів були набагато пізніше, становлячи собою бойову автобіографію вірного сина чеського народу.

Другий приклад тому — роман «Живі борються», в якому Жан Лаффіт, робітник, активний діяч Компартії Франції і боець Опору, розповідає свою власну історію і разом з тим історію боротьби народу.

Те ж саме спостерігаємо і в «Репортажі, писаному під шибеницею» Ю. Фучіка, і в «Березі» О. Гаврилюка.

В «Березі» письменник виражає героїчний характер свого сучасника і малює революційну картину віку, правдиво відтворюючи внутрішнє життя українського народу, що боровся за возз'єднання з Радянською Україною і СРСР. В повісті відтворено не тільки одну з славних сторінок бойової біографії письменника, але й історію покоління людей-борців.

Значення цієї розповіді О. Гаврилюка про один з етапів боротьби українського народу проти національного і соціального гніту в умовах фашистської диктатури Пілсудського в польській Польщі виходить далеко за національні межі.

І перш за все тому, що в цій боротьбі українського народу і Олександра Гаврилюка, зокрема, як і в боротьбі респуб-

ліканської Іспанії, — початок широкої кампанії солідарності народів перед фашистською навалою.

Звернімось же до цього початку, щоб, переживши разом з автором «страшну кризу у поглядах на людські відносини», зрозуміти ціну справжньої людини, її діянь, щоб по-новому відчутти красу світу і сповнитись почуттям великої любові до життя.

А в житті цьому доводиться багато подорожувати і при найрізноманітніших обставинах...

Однією з таких незвичних подорожей і відкривається «Берега».

З першого ж погляду кидається в вічі дивна «гармонія» цієї подорожі: природа за вікном вагону скована ламороззю і лютим морозом, як і скований молодий поет, руки якого охоплює міцний ланцюг.

Поет, що не вперше подорожує таким чином, вже помітив своєрідну гармонію в своїх попередніх подорожах. «Вперше, — коли це було вперше? Ага, — весна тоді була в природі — перший травень, і весна молодецька була в його житті, коли поліція вивозила його на підводі з села, молодого сільського парубка. Мати доганяла фіру: несла клунок з їжею; у воротах плакали якісь дівчата... Міцне і суворе було враження, гостре нове почуття втраченої свободи»³.

Не у меншій гармонії до умираючого світу виступає місце, до якого «подорожує» молодий поет, — Берега Картузька, «останній видатний твір» Пілсудського, найжорстокіша з катівень, фабрика смерті, прообраз фашистських катівень, з якого вирости Освенцим і Майданек, Маутгаузен і Ебензее, що мали на меті духовно зламати людину, вбити в ній не тільки волю до боротьби, але й до життя.

Сюди і везуть поета, який «замість стати професіоналом-літератором, став професіоналом-революціонером серед по-невірваних, гноблених і гнівних робітничих мас» (87).

Проте даремно герой повісті розмежовує в собі літератора і революціонера: вони в ньому абсолютно нерозривні і навдивовиж цілеспрямовано активні. Особливо зараз, перед лицем жорстокої Берези, коли революціонер готується прийняти будь-які тортури і витримати, не зламатись. «Тебе взяли як представника твого фронту боротьби, як борця-комуніста: ти мусиш пронести честь бійця без єдиної плями» (89).

І з цим революціонером солідарний літератор, який, готуючи себе до мук Берези, активізує спостережливість і письменницьке вміння, щоб «дати світові писане свідоцтво про Березу, про страшний синтез здичавіння умираючого світу» (90).

² Я. Галан, Твори в двох томах, Держлітвидав, К., 1953, т. I, стор. 463—464.

³ О. Гаврилюк, Вибране, Держлітвидав, К., 1955, стор. 87. Далі цитуватимемо за цим же виданням, зазначаючи в дужках сторінки.

Але найбільш цікаве те, що там, де не може бути й мови про елементарно сприятливі умови для писання, де, здавалось би, знищена сама можливість творчості, в умовах концтабору і А. Запотоцький, і О. Гаврилюк, і Ю. Фучік, і М. Джаліль творили.

Але де ж було взяти сил в тих умовах для творчості? Адже «для літературної творчості треба досить рівноваги духу». Звідки ж було її почерпнути, терплячи такі однастайно довгі та важкі муки?

Творчість в найскладніших умовах концтаборів, в які було поставлено більшість з представників революційної літератури, є закономірною, бо в них митці утверджувалися в житті літературою і присягалися творами. В тих катівнях тільки пісня, вірші, творчість могли бути вільними, бо тіло — в кайданах. Фізично в'язень був скований жорстоко (жорстокіше й не придумаєш). Концтабір мав сковати духовно. І саме творчість, література — вияв нескореності духу, саме вона те джерело сили, що живила людей духовно, що вливала в них залізну витримку, наснажувала на героїзм.

Саме так виросла й склалась Гаврилюкова поема «Пісня з Берези», що була одним із засобів зміцнення духу в'язнів, що не допускала духовного виснаження сил (а це було так важливо!).

Ця поема була не тільки самоусвідомленням переживань, вона була й бронею на грудях мужнього борця, вона була тією птицею, що тільки одна могла, розправивши крила, перелетіти з одного серця до інших, що могла полинати за колючий дріт і повз холод карцера. Для пісні не було стін Берези Картузкої, а тому й не дивно, що в катівні «вже існував цілий свій фольклор — пісні, вірші, анекдоти і навіть скетчі — польською, білоруською і єврейською мовами» (129).

Гаврилюкова «Пісня з Берези» в усному списку розійшлася по концтаборі. В ній було найголовніше — тверда вірність революційним ідеалам, жива воля до боротьби, вміння бачити крізь ґрати красу світу, красу справжніх людей і відчуття «щастя цілковитого злиття з речіщем світового походу» (125).

Пульсуючі рядки поеми Гаврилюка, і віршів М. Джаліля, і репортажу Ю. Фучіка гнали кров в серце, примушували працювати мозок.

Але цим не вичерпується роль літератури і творчості взагалі, покликаних до життя в таких винятково складних умовах. Ця література — свідоцтво горіння думки на каторзі. Адже ізольованість загострює думку, можливість спостерігати людину зблизька і при скрутних ситуаціях примушує переглянути не тільки своє ставлення до неї, але й змінює та поглиблює розуміння прихованої суті людської.

І все ж вся революційна література, крім глибини розуміння явищ життя, розуміння суперечностей людського характеру, позначена юністю поетичного світосприймання. Це видається на перший погляд парадоксальним, оскільки справжня юність минула майже всіх представників революційної літератури.

«Так сразу юность вспыхнула, как порох,
В три месяца сгорела в двадцать лет».

(«Сталь»)⁴.

Переглядаючи пройдений шлях, Муса Джаліль, страчений 1944 року у фашистському застінку, з легкою скорботою відмічав, що юність пройшла повз його життя і життя багатьох таких, як він. Ще тільки починаючи голити вуса, вони змушені були втратити в очах хлопчачих пустотливий вогонь; посивіли скроні, зморщилось обличчя. Але ні в боротьбі, ні в творчості своїй вони не були старими, і струмין юного світосприйняття робить їх літературу по-молодому оптимістичною, поетично безпосередньою і одночасно мужньою і сильною.

Таке світосприймання дає змогу кожному з них щасливо і сп'яніло дивитись на красу, яка зустрічається в житті і природі і дає сили боротись за те, щоб її було більше. Саме з цього випливає ще одна риса революційної літератури: представники її вміли цінувати дивовижну, обпалюючу душу красу життя, природи і сміливо йти на смерть за них.

І через драти концтабору герой О. Гаврилюка бачив світ прекрасним, з його першими пролісками і людьми, якими вони є і якими можуть бути. Краса світу і боротьби за його існування сполучаються в його серці і розумі. «І я ліг на вогкі, теплій землі під кушем голоду і плакав, щоб крізь сльози серце розкрилось на радіщі й горе, на тепло й ласку, на ніжність і любов, на всю невимовну красу світу і на нову боротьбу» (134). (Підкреслення наше — В. С.).

Герой Гаврилюка мусив ховати під маскою живого мерця величезне багатство людських почуттів, цілу гаму захованих глибоко в душі барвистих почувань. Тільки віршам він міг довірити це багатство, тільки в творчості міг упиватися красою всього того, чим насичений світ.

«Я, хто всі почування і сили
в тверду грудку сталеву заціпив,
кинув серце своє скам'яніле
в ніжну купіль, у запахи липи.
Йдіть до мене, всі барви, всі цвіти,
все, чим юне життя променіло,
хочу вами безтямно упитись,
прагну зранитись гостро і сміло»⁵.

⁴ М. Джаліль, Моабитская тетрадь, Госиздат худ. литературы, М., 1957, стор. 103.

⁵ О. Гаврилюк, Пісня з Берези, в кн. «Вибране», Держлітвидав, К., 1955, стор. 46.

Поезією і вмінням через її посередництво бачити і відчувати землю, квіти, вільне небо і Олександр Гаврилюк, і Муса Джаліль відмежовувались від гидкого й потворного умираючого світу, від смороду, який розливали душевно мертві захисники цього світу.

З фашистського концтабору смерті Муса Джаліль передав зошит віршів, сповнений одвертої любові до життя і людини. Дивуєшся, як можна було в тому кам'яному мішку при такому напруженні сил відчувати і розуміти красу польової ромашки, як можна було перед страхітливим обличчям смерті бачити життя не стільки в трагічно чорному забарвленні, скільки знаходити життєстверджувальну силу його, юмористично пустотливі сторони, кумедні ситуації, смішні рисочки. Мабуть, треба дуже любити життя, щоб в таких умовах вміти сприймати його оптимістично й юмористично, щоб усвідомити діалектику його. Адже в житті дивно й примхливо часом уживаються потворне з героїчним, підлість з вірністю, хижацьке звірство з непорушною душевною стійкістю, любов з ненавистю. І революційна література вміла бачити життя не тільки в одному плані: або в занадто рожевому, або в надміру чорному світлі.

В умовах концтабору дуже легко можна було поховати себе в ямі безвір'я до людей справжніх, бо тебе кували, ламали всього тебе люди... Але які? Зовнішньо схожі на людей, по суті ж — гірше звірів.

В умовах концтабору легко можна було поховати всі свої найкращі поривання, найсвітліші почуття до життя і природи. Холодом карцера можна було заморозити прагнення до найпростіших людських ідеалів, бо мерзеними й гидкими були «ідеали» твоїх катів. Можна було, накінець, душевно вмерти.

Але нічого подібного не трапилось ні з Олександром Гаврилюком, ні з Мусою Джалілем, ні з А. Запотоцьким, ні з Ю. Фучіком. Зрозумілий тому маленький епізод, з такою особливою теплою описаний в «Репортажі, писаному під шибеницею». «Рискуя получить взыскание он («папаша» — В. С.) принес мне маргаритку и стебелек травы, сорвав их во дворе во время полчасовой утренней прогулки»⁶.

В цій травинці є щось надзвичайно дороге і тепле для в'язня, щось від широкого степу, де частий гість вільний вітер, щось від великого світу, якого ніколи не закуєш в кайдани, не обгородиш колючим дротом.

Цими кайданами не вб'єш і любові до життя, до людей, гідних зватися великим і славним іменем.

Єзуїтськими методами не отруїти душевну чистоту, не вбити ненависті до катів і умираючого світу, що породив її

Любов і ненависть в цьому світі — сусіди. «Страшний світ, де вже діти мусять так любити і так ненавидіти» (89).

Ця лінія любові і ненависті проходить через всю революційну літературу, специфічно відбивається в особливостях її.

Пульсує вона і в повісті «Бере́за», і в «Моабітському зошиті», і в «Репортажі, писаному під шибеницею».

Яскраво проступає вона в побудові творів — зразків революційної літератури. Не можна не помітити, що Гаврилюкова творчість і особливо повість «Бере́за» побудована на внутрішній системі контрасту, на різкому протиставленні двох ворогуючих сил, а це спричиняє й певну систему образів.

Відчуття логіки внутрішньої системи контрасту в «Березі» не залишає читача до кінця повісті. Вона карбує в серці, розумі, пам'яті героїчне і вирізьблює конаючий світ у всій його потворності.

З внутрішньої системи контрасту впливає принцип антитези в групуванні образів. Таке проведення різкої межі між протилежними групами людей — образів повісті «Бере́за» не тільки акцентує увагу на різних за своїми поглядами та ідеалами частинах суспільства, але й піднімає велику моральну тему. Ця тема — боротьба за Людину, за її почесне місце в житті, за її красиву і міцну душу.

Цю велику тему піднімає вся революційна література. Новий тип Людини ХХ віку, викований боротьбою за революційне перетворення світу, блискучим зразком якого був кожний з письменників-борців, потребував художнього втілення, глибокого й гідного, вимагав художнього образу, в якому злились би тип і цілком індивідуалізована, жива й конкретна особистість.

Але перед тим, як втілити найцінніші риси людей, письменники-борці, поставлені боротьбою в особливі умови життя, пізнаючи людину без прикрас, намагаючись визначити, що ж таке вона, змушені були переглянути своє ставлення до неї. Потрібно було перш за все внести певний порядок в своє розуміння світу «множества людишек и немногих людей»⁷.

Як художники, творці революційної літератури були навіть раді з того, що їм було призначено розібратись глибше в суті людській за допомогою найтіснішого життя в умовах концтабору. «Властиво кажучи, твій побут у Березі більше, ніж чий-небудь, оправданий... Письменники навмисне їздять пізнавати життя в згущеннях його і вузлах, ласо полюють за його загостреною суттю... Иди, щоб почислити всі удари і всі знущання, запам'ятай їх, щоб сказати, чим була Бере́за. Тобі ж і легше, ніж іншим, сприймати удари, коли вони в тебе мають це особливе призначення. Будь навіть вдячний долі, коли вона обрала тебе за свідка долі твого класу» (90). (Підкреслення наше. — В. С.).

⁶ Ю. Фучик, Избранное, Госиздат худ. литературы, М., 1955, стор. 307.

⁷ Ю. Фучик, Репортаж..., Глава VII, «Люди и людишки 2», стор. 540.

О. Гаврилюк, таким чином, вправно й чітко відмічає в пам'яті все, що малює справжню картину життя кінця 30-х років нашого віку, все, що вирізьблює риси обличчя людини його епохи. З цього ж виходив Ю. Фучік, коли писав, що навіть за ґратами можна навчитись важливого, знайти корисне для майбутнього. Цим майбутнім, перш за все, були люди і треба було добре розібратись в їх прихованій суті, щоб по одних вчитись, а з другими боротись до кінця.

Концтабір оголював все. І в цьому розумінні Ю. Фучік, як і О. Гаврилюк, цінував можливість побачити людей зблизька.

«Четырехсотка» была местом глубочайшего познания существа, именуемого человеком... Здесь были важны не твои слова, а твое нутро. А от него оставалось только самое основное. Все второстепенное, наносное, все, что сглаживает, ослабляет, приукрашивает основные черты твоего характера, отпадало, уносилось предсмертным вихрем. В каждом человеке есть сила и слабость, мужество и страх, твердость и колебание, чистота и грязь. Здесь оставалось только одно из двух. Или — или»⁸.

І оскільки люди в жорстоких умовах були або підкреслено морально чистими, мужніми й сильними, або виразно душевно брудними й слабкими, протилежними були й два табори, в які вони групувалися.

Протилежність цих двох таборів і груп образів вимальовується на перших же сторінках повісті «Берега» О. Гаврилюка, обростає багаточисленними деталями на наступних і виступає різко окресленою і непримиримо ворожою на останніх сторінках твору.

Створені О. Гаврилюком збірні образи двох світів преломлюються через призму людських долей, типів і характерів. Ідея боротьби нового і старого обростає живою плоттю, стає по-людськи зрозумілою, втілюючись в образи індивідуалізованих людей — виразників двох протилежних таборів.

У Олександра Гаврилюка ми зустрічаємось як із збірним образом умираючого світу, так і з конкретними виразниками його.

Берега Каргузька духом своїм єднається з Бастилією — жорстоким породженням феодалізму і синтезом його загнивання. Закономірність «гармонії» між появою Бастилії і вмиранням ґрунту, на якому міг вирости такий отруйний гриб, доведена історією.

Не залишається сумніву і у О. Гаврилюка:

— Бастилії лиш там, де лад спорохняв,
їх творить тільки той, кому шляху не стало»⁹.

⁸ Ю. Фучік, Избранное, стор. 519.

⁹ Вірш «Берега», стор. 43.

Але справжні творці новітньої Бастилії — Берега Каргузької — сиділи в міністерських апартаментах, попихуючи сигарою та ведучи вельми розумні та мудрі розмови про державні справи або про останній бенкет. На поручнях крісел лежали їх сяючі білизною, тендітні руки без єдиної плями, без найменшого п'ятенця... крові. Ще б пак, ріки крові сотень тисяч замучених ними людей пропливали через інші руки. Чий ж бо? Людські? Ні, холуйські, руки «нелюдської людини».

Голови були там, наверху, у тих апартаментах, а руки і катування за їх допомогою були тут, у Березі. У деяких з цих людей були навіть цілком людські бажання... Наприклад, зробити кар'єру, вибитись у люди. Але як?

Мудрувати довго не треба: «...у Березі слово «вибитися» мало цілковите дослівне значення: щоб вибитися, треба було бити».

Чи було у кожного з них своє обличчя? Спочатку «всі ці морди зливались в одну потворну маску». І спробуй розберись, де тут сухожилий Питель, який перевершив «всі рекорди у катуванні в'язнів і за те вибився на становище коменданта блоку», де тут особистості інших здоровенних драбуг.

Але виявляється, що потворна маска говорить різноманітними голосами. Тут і довгий, залізаний поліцай-канцелярист, вірний паж короткого та грубого поліцай, обліпленого срібними галунами. Тут і скрипучий поліцай, який «з задоволенням приглядається до синяків, як майстер до вдального прийому». Тут і поліцай-дівка «з рум'яними дівочо-ніжними губами», тут і гидкий молокосос в лакованих чобітках; тут і «роз'юшений комендант Ясневський, з мордою ящірки», тут і такий собі «мамин синок, залізаний, вичищений, напарфумований, навіть напудрений».

Скільки їх? Як бачимо, чимало, і кожен зі своїми «особливостями», рисами. Тільки вміння вірно мислити їм не відпущено високим начальством. І даремно мамин синок (так і хочеться написати ці два слова як прізвище) силкується помірковувати. Це не його робота. Куди краще, захоплюючись самим собою, милуватись своєю справжньою роботою — «кожним своїм «подвигом», кожним своїм словом і рухом».

І не більш інтересні від нього всі інші, ті, що ласують катуваннями, як коти. З жахом розумієш разом з героєм О. Гаврилюка, що ця «двонога істота з карабіном і палицею побіч нас взагалі не є людиною в загальному, зрозумілому понятті і одночасно є однак людиною» (107).

Таку жахливу форму озвіріння у цих людей намагається морально зрозуміти не тільки Олександр Гаврилюк. Кожен з письменників — творців революційної літератури ставить перед собою таке питання. «Что это за люди? Преступники?

Сумасшедшие? Садисты? Вероятно в них есть понемногу все эти качества»¹⁰.

Звертаючись з таким питанням до себе і до людей, Жан Лаффіт відповідає категорично — таким нема місця в житті і не може бути.

Ніскільки не дивна велика спільність у характеристиках ворогів, даних О. Гаврилюком у «Березі» та Ю. Фучіком в «Репортажі, писаному під шибеницею». Слідом за Гаврилюком Ю. Фучік називає цих мерзенних людей двоногими звірями, підри яких лоскоче запах крові, а руки яких хижацькі. По звірячому люблять вони й людей... мертвими.

Б'ючи до нестями тих, що дбають не тільки про своє щастя та благополуччя, мордуючи їх тіло і душі, ці двоногі істоти дійшли до страшного «охудобіння».

Що їх зв'язувало з справжніми людьми? Нічого. Хіба що мова (дар володіння нею відпускається тільки людям). Але яка це мова? Щедра багатобарвністю своєю, як земля? Плавна, як розлога ріка? Весела й дзвінка, як весняна луна? Тиха, як надвечір'я?..

Даремні сподівання. Їх мова, пересипана скаженими ударами палиці, варта особливого вивчення. Мова в устах цих людей — це брудна лайка або сичання зміюки. І зрозуміти її можна було всім, тільки не людського свідомістю і розумінням. Для цього був інший апарат — голе тіло, розмальоване синіми пругами в долоню завширшки.

Далеко не кустарницький спосіб катування і «виразна» мова прекрасно малюють обличчя цих людей. Падіння поліцаїв, начебто господарів життя і положення в Березі Картузській, відбувалось все більше й більше в міру підвищення тону окриків, збільшення ударів, знущань.

«Господарі» життя й самі вже добре усвідомлювали, що їх кінець не за горами, намагаючись вереском «приглушити свій власний трепетний страх».

Цей трепетний страх прослуховується вже без особливого апарату. Перелякані польські пани давно вже почали нервувати, навіть про свою перемогу оголошували по радіо тремтливими від переляку голосами.

Всю цю атмосферу переляку і жаху перед судом народу Гаврилюк передав в останньому, сьомому розділі повісті з особливою лаконічністю і іронічним глузуванням.

Тим більш показово, що ні швидка поразка, ні страх перед народним судом ніскільки не згуртували всіх цих виразників вмираючого світу. Кожний дбав тільки про себе. Цей великий контраст між роз'єднаністю людей, що чинили зло-

вини, і згуртованістю крицевого авангарду пролетаріату найкраще говорив на користь нового світу.

В найскрутніших умовах життя і боротьби пролетаріат, революціонери становлять собою нерозривне ціле, велику єдність, яку не розірвати навіть смертю одиниць. Вороги ж при найменшому ускладненні рятують власну шкуру, навіть тоді, коли спасіння це залежить від загибелі його ж однодумців. Такий закон старого світу. І недаремно жах сковував перші ворогів навіть в хвилини і дні, коли ґрунт під ногами видавався твердим. Вороги ніколи не вірили в перемогу і берегли для себе останні кулі. І цілком справедливо і О. Гаврилюк, і Ю. Фучік вбачають в цьому характеристику епохи, яка «хилиться до заходу» (535), а в кожному з вірних служак цієї епохи — «фігурку з гнилого дерева».

Душевне здоров'я, що віє від революційної літератури, складають перш за все люди, про яких розповідають письменники-борці.

Цікаво, що при показі справжніх людей виступає на перший план особливість письменників-революціонерів: вміння відкривати незвичайне в звичайному, велике в простому. Адже справді, герої творів, що стоять у лавах одного народного фронту,—прості, як хліб. Зовнішньо в них немає нічого від героїв високого «стилю», від показного блиску.

Розуміння героїчного і у О. Гаврилюка, і у Ю. Фучіка, і у М. Джаліля також надзвичайно просте. Найкраще визначення цього поняття дав Ю. Фучік в статті «Про героїв і героїзм»: «Герой — це людина, яка в *рішучий* момент робить те, що потрібно робити в *інтересах* людського суспільства». (Підкреслення Ю. Фучіка) (284).

В повісті О. Гаврилюка якраз і відбитий один з рішучих моментів боротьби українського народу. В цьому рішучому моменті найкраще і проявились герої.

Дивно на перший погляд, але факт, що в повісті не зустрінеш ні однієї скільки-небудь повної характеристики образу справжньої людини, не зустрінеш опису її зовнішності, портрету. Гаврилюк взагалі не розповідає багато про своїх справжніх героїв, не робить довгих екскурсів в їх минуле, не намагається оповідати про їх подвиги і мужні вчинки. Гаврилюк в цьому питанні солідарний з іншими представниками революційної літератури: менше оповідати, більше показувати дії, вчинки їх, а цим самим доводити справжній героїзм і величаву простоту їх мужності. І такий підхід цілком зрозумілий ще й тому, що портрет, зовнішні риси борців, як правило, не запам'ятовувались, бо більше всього були скатованими. До того ж, вся революційна література була до краю самообмеженою в тому розумінні, що відкидала все побічне, свідомо уникала всього «літературного» (будь-яких літератур-

¹⁰ Ж. Лаффіт. Живые борются, Госиздат иностранной литературы, М., 1948, стор. 209.

ни прикрас), зосереджуючи всю свою увагу на найголовнішому. Для революційної літератури цим найголовнішим був фактик до дії. Тому саме через особливо виразну дійовість ця література була надзвичайно сильною і цілеспрямованою, бо виховувала борців, бо висловлювала ненависть народу до всього старого і потворного. І водночас ця свідомо самообмеженість призводила до деяких рис слабкості цієї літератури. Сильна своїм гуманізмом, прокладаючи шляхи більш глибокому пізнанню явищ, ця література мала вразливе місце, бо уникала глибокого проникнення в діалектику людської душі, особливо в другорядних постатях. Не змогла з'ясувати вона психологічно моральне падіння двоногих істот (адже все ж вони були людьми), найчастіше характери подає статично. Отже, з точки зору художнього пізнання людини у цієї літератури є своє вразливе місце, хоч непоказне героїство, на яке потрібно багато і душевних, і фізичних сил, виступає виразно.

Зцепенівши в «тверду, сталеву, невразливу грудку», молодий поет — головний персонаж повісті «Берега» — готовий на все, навіть на смерть. Ця готовність стоячи померти в бою — закономірний результат відданості справі, за яку бореться пролетаріат Західної України.

Цій справі герой віддається безроздільно, до кінця, і ні про яку половинчатість в цій віддачі не може бути й мови, бо вона виключається повністю. «Хай ніхто не пробує віддатись революції наполовину, — це не вийде. Революціонером можна бути тільки тоді, коли конкретно враховуєш можливість смерті. Бо половинчатість у перших моментах стане зрадою» (89—90).

Яскраво виразне у всіх діях в'язнів Берези Картузької почуття колективізму, усвідомлення себе частиною громади. Це почуття, прекрасне у своїй суті, допомагало у найскрутніші хвилини життя. І даремні були сподівання ворогів, що, кинувши молодого поета до концтабору, вони ізолювали його від колективу, від світу боротьби. Спростовують ці сподівання ворожого табору перші ж знаки товариської допомоги, які виявляють старі березняки тільки що прибулим. Своєю підтримкою вони, вливши нові соки надії, дали зрозуміти, що існують в Березі не як тупі автомати, а як люди, що і тут знайшли особливі методи боротьби.

Почуття товариського плеча було сильним в кожному в'язні, бо інакше б вони не тягнули під ударами палиць товариша, що першим впав від шаленої біганини.

Це почуття колективізму спостерігав і Ю. Фучик в тюрмі Панкрац. «Узник и одиночество — эти понятия принято отождествлять. Но это — великое заблуждение. Узник не одинок, тюрьма — это большой коллектив, и даже самая строгая изо-

ляция не может никого оторвать от коллектива, если человек не изолирует себя сам»¹¹. (Підкреслення наше. — В. С.).

Ця думка про спайку революційних сил гостро відчутна також і в повісті «Берега». Прикладів на підтвердження її знаходимо безліч: і в піклуванні в'язнів про справи Іспанії, і в підтримці їжею найбільш знесилених товаришів, і в допомозі духовній (створення поеми), і в таємно заведеній черзі, за якою вилучались через кожні три дні люди з фізично нестерпних «вправ», завдяки чому тягар їх розкладався рівномірно на всіх, і в широкій кампанії, розгорнутій на волі за звільнення молодого поета.

Ці якості революціонерів ріднять їх всіх і складають одну з особливостей їх літератури. Але, кажуть, найлегше говорити про спільне. Що ж різнить повість Гаврилюка від інших зразків революційної літератури?

Перш за все — своєрідне українське обличчя, національні особливості «Берези». Повісті притаманна не стільки розповідь про події і людей (як це маємо в «Репортажі, писаному під шибеницею» Ю. Фучика), скільки міркування, роздуми про них. Стислість твору йде від звички до малих жанрів (оповідання, зокрема) і від Пушкінської школи. Різнить повість від інших зразків революційної літератури й місце «Берези» як художнього твору, що визначається художнім рівнем.

Серед високохудожніх творів революційної літератури «Репортаж, писаному під шибеницею» належить перше місце, бо за Ю. Фучиком стоїть десятиліття репортажної роботи, він і в даному випадку в своїй стихії. Гаврилюкові належить в художньому ланцюгу місце десь посередині, бо в його повісті нема виразної опуклості і викінченості багатогранних людських характерів. Це можна пояснити, крім цілеспрямованої самообмеженості цієї літератури, про яку йшла мова раніше, ще й тим, що Гаврилюк більшу частину сторінок своєї повісті фактично присвятив зображенню двох перших діб перебування в концтаборі. І це зрозуміло цілком, бо саме перші дні вирішували, чи революціонер вистійть далі. Якщо він не схибне в ці перші жорстокі години і дні в Березі — витримає й останні. А подати діалектично характери, образи людей на протязі описаних двох діб, мабуть, неможливо. Та й Олександр Гаврилюк був першим, хто дав писане свідцтво про перебування у фашистському концтаборі. Він був своєрідним зачинателем великої проблеми революційної літератури — гуманізму (що таке Людина? Що таке фашисти як люди? Що таке подвиг?) і тому було б ідеальним, якби в першопрокладеній борозні цілини була одностайна глибина.

Більш важливо те, що на цій борозні піднятої цілини вирости могутні дуби з сильним корінням і красивою кроною.

¹¹ Ю. Фучик, Избранное, стор. 517.